

Netspar

Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement

Naar een duidelijk eigendomsbegrip

Jop Tangelder

DESIGN PAPER 107

NETSPAR INDUSTRY SERIES

DESIGN PAPERS zijn onderdeel van de **refereed Industry Paper Series**, dat wil zeggen beoordeeld en geaccordeerd door de Netspar Editorial Board. Ze bediscussiëren het ontwerp van (een component van) een pensioensysteem of -product, analyseren de doelstelling en bieden mogelijkheden voor het verbeteren van de doeltreffendheid ervan. Dit type paper is toegankelijk geschreven voor specialisten uit de sector, verantwoordelijk voor het ontwerpen van de besproken component. Design Papers bevatten een sectie waarin de auteurs naar aanleiding van de analyse hun eigen mening geven. Design Papers worden ter bespreking gepresenteerd bij Netspar evenementen, waarbij de panelleden bestaan uit vertegenwoordigers van academici en partners uit de sector, samen met internationale wetenschappers. Netspar Design Papers worden beoordeeld door de Netspar Editorial Board alvorens tot publicatie wordt overgegaan.

Colofon

Netspar Design Paper 107, september 2018

Editorial Board

Rob Alessie – Rijksuniversiteit Groningen

Iwan van den Berg – AEGON Nederland

Kees Goudswaard – Universiteit Leiden

Winfried Hallerbach – Robeco Nederland

Ingeborg Hoogendijk – Ministerie van Financiën

Arjen Hussem – PFZW

Koen Vaassen – Achmea

Fieke van der Lecq (voorzitter) – VU Amsterdam

Alwin Oerlemans – APG

Maarten van Rooij – De Nederlandsche Bank

Peter Schotman – Universiteit Maastricht

Mieke van Westing – Nationale Nederlanden

Peter Wijn – APG

Ontwerp

B-more Design

Vormgeving

Bladvulling, Tilburg

Drukwerk

Prisma Print, Tilburg University

Redactie

Jolanda van den Braak, Nijmegen

Netspar

Design Papers is een uitgave van Netspar. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande toestemming van de auteur(s).

INHOUD

<i>Samenvatting</i>	4
<i>Summary</i>	5
1. <i>Inleiding</i>	6
2. <i>Het eigendomsbegrip uit art. 5:1 BW</i>	10
3. <i>Art. 1 Eerste Protocol EVRM</i>	11
4. <i>Art. 17 Handvest van de grondrechten van de Europese Unie: inhoudelijk gelijk, toch een meerwaarde?</i>	16
5. <i>Economische eigendomsdefinities</i>	23
6. <i>Eigendom van pensioen</i>	28
7. <i>Een nieuw pensioencontract</i>	31
8. <i>Conclusie</i>	36

Affiliaties

Jop Tangelder – Radboud Universiteit Nijmegen

Samenvatting

In het pensioendebat wordt veelal gesproken over eigendom van pensioen. Onduidelijk is wat daarmee precies wordt bedoeld. Economen, juristen en beleidsmakers hebben ieder een andere voorstelling bij het begrip eigendom. Tegelijkertijd zijn zij allen van mening dat er in het huidige pensioenstelsel sprake is van een gebrek aan duidelijke eigendomsrechten. Transitie naar een nieuw pensioenstelsel zou deze eigendomsrechten moeten verduidelijken. Binnen de juridische en economische wetenschap circuleren een aantal verschillende eigendomsbegrippen. Deze worden in dit paper in onderling verband geplaatst en afgezet tegen het verschillende gebruik van het begrip 'eigendom van pensioen' in de pensioenliteratuur. De overeenkomsten en verschillen tussen de definities worden in kaart gebracht en er wordt duidelijkheid verschaft over de definitie van 'eigendom van pensioen'. Daarnaast biedt dit paper concrete aanbevelingen voor een nieuw pensioenstelsel. Met name wordt ingegaan op 'eigendom' onder een persoonlijke pensioenrekening.

Tot slot diept dit paper de Europese eigendomsbescherming uit art. 1 EP EVRM (Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden) en art. 17 Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie (hierna: Handvest) verder uit. Wanneer is sprake van eigendom naar de Europese definities en wanneer wordt hierop een inbreuk gemaakt? In het verlengde hiervan wordt ook de vraag beantwoord of art. 17 Handvest een meerwaarde kent boven art. 1 EP EVRM.

Summary

Moving towards a clear concept of property

In the debate concerning a new pension system, property of pensions is a term widely used. It is not clear what is meant by property of pensions. Economists, lawyers and policymakers tend to define the term differently. At the same time, they all agree that the current pension systems lacks clear property rights. A transition to a new pension system should make these property rights more clear. In the legal and economical field there are several definitions of property. In this paper, these definitions are interrelated and compared with the use of the term property of pensions in literature. Overlap and differences will be mapped out. This way, the paper will clarify the definition of 'property of pensions'. Furthermore, this paper provides recommendations for the development of a personal pension with risk sharing scheme.

Finally protection of property as provided in art. 1 of Protocol one to the EHCR and art. 17 of The Charter of Fundamental Rights of the European Union will be addressed. More precise: in this paper is analyzed when there is a breach of property under these provisions. As a corollary the question will be answered whether art. 17 of the Charter adds value to the protection the EHCR provides.

1. Inleiding

1.1 Inleiding

In het pensioendebat wordt veelal gesproken over *eigendom van pensioen*. Onduidelijk is wat daarmee precies wordt bedoeld. Deze onduidelijkheid vertroebelt het pensioendebat. Bijvoorbeeld als gesproken wordt over *heldere en harde pensioenrechten of versterking van eigendomsrechten*. Economen, juristen en beleidsmakers hebben ieder een andere voorstelling bij het begrip *eigendom*. Tegelijkertijd delen zij de mening dat er in het huidige pensioenstelsel sprake is van een gebrek aan duidelijke *eigendomsrechten* en zien zij dit allen als een probleem. Transitie naar een nieuw pensioenstelsel zou deze *eigendomsrechten* moeten verduidelijken. Maar als juristen, economen en beleidsmakers een andere opvatting hebben over het begrip *eigendom van pensioen*, dan bemoeilijkt dat een stelseltransitie. Het is daarom van belang goed voor ogen te hebben wat wij bedoelen met *eigendom van pensioen*.

Dit paper heeft als doel een overzicht te bieden van *eigendom van pensioen*. Binnen de juridische wetenschap bestaan verschillende eigendomsdefinities. Deze worden in onderling verband geplaatst en afgezet tegen het verschillende gebruik van het begrip *eigendom van pensioen* in de pensioenliteratuur. Ik breng overeenkomsten en verschillen tussen de definities in kaart en maak onderscheid tussen de eigendomsdefinities uit 1) het Burgerlijk wetboek, 2) het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (hierna: EVRM), 3) het Handvest en 4) het begrip economische eigendom.¹ Ook beschouw ik wat in eerdere Netspar-papers is geschreven over economische eigendomsrechten (5).² Opmerkingen over en aandachtspunten voor een nieuw pensioencontract besluiten dit onderdeel. Het tweede doel van dit paper is het beantwoorden van de vraag: *wanneer* is sprake van een inbreuk op de Europese eigendomsbegrippen? Aan die vraag is verbonden de deelvraag of een beroep op het Handvest *meerwaarde* kent boven een beroep op

1 Het begrip economische eigendom is hier bedoeld als juridisch begrip. Dit komt niet noodzakelijkerwijs overeen met de definitie van eigendom uit de economische wetenschap.

2 L. Bovenberg, C. Van Ewijk, Naar een nieuw pensioencontract, *Netspar design papers*, nr. 1; G. Boender, L. Bovenberg, e.a., Gedeelde uitgangspunten en dilemma's bij het ontwerp van nieuwe pensioencontracten en het bijbehorende FTK, *Netspar occasional papers*, 12 september 2013; L. Bovenberg, R. Gradus, Reforming Dutch occupational pension schemes, *Netspar discussion paper*, nr. 5; L. Bovenberg, T. Nijman, Persoonlijke pensioenrekeningen met risicodeling, *NEA* nr. 56.

het EVRM.³ Dit is relevant omdat zowel het Handvest als het EVRM eigendom van het individu beschermt tegen overheidshandelen. Dit kan een stelseltransitie bemoeilijken, omdat individuele deelnemers zich op deze bescherming kunnen beroepen.

1.1.1 Opbouw en afbakening

Deze tweeledige doelstelling brengt de volgende paragraafindeling met zich mee. In het vervolg van deze paragraaf zal ik overzichtelijk maken hoe het begrip *eigendom van pensioen* tot dusver in de literatuur is gehanteerd. Hieruit destilleer ik een uitgangspunt voor verdere behandeling in dit paper. Paragraaf 2 behandelt het eigendomsbegrip uit het Burgerlijk Wetboek. In paragraaf 3 en 4 komen de eigendomsbegrippen uit het EVRM en het Handvest aan de orde. Economische eigendomsbegrippen beslaan paragraaf 5, waarna ik die begrippen in paragraaf 6 in onderling verband plaats. Paragraaf 7 omvat enkele aandachtspunten voor een nieuw pensioencontract, gevolgd door een conclusie in paragraaf 8.

Ter afbakening merk ik op dat dit paper zich richt op ouderdomspensioen, niet op nabestaanden- of arbeidsongeschiktheidspensioen. Tenzij anders aangegeven ga ik in dit paper uit van *defined benefit*-regelingen (hierna: DB-regelingen) bij een verplichtgesteld bedrijfstakpensioenfonds. Met het oog op de leesbaarheid versta ik in dit paper onder de deelnemer ook de gewezen deelnemer en de gepensioneerde. Als ik het heb over pensioenaanspraken zijn pensioenrechten daaronder begrepen.⁴ Wanneer gesproken wordt over indexatie is steeds voorwaardelijke indexatie bedoeld.

1.2 Eigendom van pensioen

Eigendom van pensioen heeft geen juridisch zelfstandige betekenis. Het is een term die niet in de wet voorkomt. Desondanks is het een veel gebezigde term in het pensioendebat. Wat wordt in de literatuur, rapporten en kamerstukken bedoeld als men spreekt over *eigendom van pensioen*?

Een eerste observatie leert dat *eigendom van pensioen* niet uniform gehanteerd wordt, maar – soms zelfs binnen hetzelfde onderzoek – verschillende verschijningsvormen kent:

3 Art. 1 EP EVRM en art. 17 Handvest.

4 Vgl. art. 1 PW.

1. Als aanduiding van vorderingen van de deelnemer op zijn pensioenuitvoerder.⁵
2. Als aanduiding van (een deel van) het fondsvermogen.⁶
3. Als aanduiding van de risicoallocatie binnen een pensioencontract.⁷

Eigendom van pensioen als aanduiding van vorderingen van de deelnemer op de pensioenuitvoerder (1) komt verreweg het meest voor. In dit paper neem ik deze variant dan ook als uitgangspunt voor de definitie van *eigendom van pensioen*.

1.2.1 *Eigendom van pensioen: welke vorderingen?*

De formulering van bovenstaand uitgangspunt leidt tot de vraag wélke vorderingen van de deelnemer op zijn pensioenuitvoerder vallen onder *eigendom van pensioen*? Lutjens bakent af tot pensioenaanspraken.⁸ Heemskerk, Maatman en Werker gaan uit van alle vorderingen die voortvloeien uit de pensioenovereenkomst.⁹

Onmiskenbaar zijn pensioenaanspraken de spil van *eigendom van pensioen*. Het is de belangrijkste vordering die de deelnemer op zijn pensioenuitvoerder heeft: na pensioendatum heeft hij recht op betaling van pensioenuitkering.¹⁰ Aan de pensioenaanspraak zijn indexatie en kortingsmogelijkheid verbonden. In de literatuur lijkt de stelregel te zijn dat *eigendom van pensioen* de financiële positie van de deelnemer omvat of beïnvloedt. Mijns inziens is de afbakening tot pensioenaanspraken daarom onvolledig. Als uitgangspunt voor dit paper definieer ik *eigendom van pensioen* daarom als:

- 5 *Kamerstukken II 2014/15, 32043, nr. 337, bijlage 1, p. 21; Kamerstukken II 2015/16, 32043, nr. 263, bijlage 1, p. 14. SER, Toekomst Pensioenstelsel, SER-Advies, februari 2015 p. 12, 40-41. Opvallend genoeg bespreekt de SER *eigendom van pensioen* in haar latere verkenning bewust niet: SER, Persoonlijk pensioenvermogen met collectieve risicodeling, SER-Verkenning, mei 2016; L. Bovenberg, T. Nijman, Persoonlijke pensioenrekeningen met risicodeling, *NEA* nr. 56, p. 12, 28, 39, 56; M. Heemskerk, R.H. Maatman, B. Werker, Heldere en harde pensioenrechten onder een PPR, *Netspar design paper*, nr. 46, p. 16; L. Bovenberg, C. Van Ewijk, Naar een nieuw pensioencontract, *Netspar design papers*, nr. 1, p.12; Asser/Lutjens 7-XI, nr. 595.*
- 6 *Kamerstukken II, 2007/08, 31 226, nr. 35, p.2; L. Bovenberg, T. Nijman, Persoonlijke pensioenrekeningen met risicodeling, NEA* nr. 56, p. 15; DNB, *DNB Position Paper ten behoeve van de nationale pensioendialoog*, 15 januari 2015; Asser/Lutjens 7-XI, nr. 701;
- 7 L. Bovenberg, C. Van Ewijk, Naar een nieuw pensioencontract, *Netspar design papers*, nr. 1, p.12. Meer uitgebreid: zie paragraaf 5.2.
- 8 Asser/Lutjens 7- XI, nr. 597.
- 9 M. Heemskerk, R.H. Maatman, B. Werker, Heldere en harde pensioenrechten onder een PPR, *Netspar design paper*, nr. 46, p. 16.
- 10 De vordering tot betaling van ouderdomspensioen wordt uitgebreid behandeld in: J.R.C. Tangelder, De deelnemersverhouding: civielrechtelijke ontrafeld, *TPV* 2017/5.

de pensioenaanspraak, inbegrepen de korting en indexatie daarvan.

In een eerdere publicatie heb ik deze vordering de *pensioenvordering* genoemd.¹¹ De *pensioenvordering* bestaat vanaf het moment van eerste opbouw tot het overlijden van de deelnemer.¹² In dit paper is daarmee het uitgangspunt dat *eigendom van pensioen* de *pensioenvordering* is. Op de *pensioenvordering* is naast pensioenwetgeving, het algemeen vermogensrecht van toepassing.

11 J.R.C. Tangelder, De deelnemersverhouding: civielrechtelijke ontrafeld, *TPV* 2017/5.

12 Voor een uitgebreidere behandeling van de verschillen tussen de *pensioenvordering* in de actieve periode en de niet-actieve periode zie: J.R.C. Tangelder, De deelnemersverhouding civielrechtelijk ontrafeld, *TPV* 2017/5. Eventuele waardeoverdracht blijft hier buiten beschouwing.

2. Het eigendomsbegrip uit art. 5:1 BW

Het Burgerlijk Wetboek (hierna: BW) kent een definitie van eigendom. Maar art. 5:1 BW regelt niet *eigendom van pensioen*. Art. 5:1 lid 1 BW:

Eigendom is het meest omvattende recht dat een persoon op een zaak kan hebben.

Bij de invoering van het Nieuw Burgerlijk Wetboek in 1992 is het eigendomsrecht beperkt tot zaken. Zaken zijn voor menselijke beheersing vatbare stoffelijke objecten. *Eigendom van pensioen* betreft geen zaken maar een vordering (de *pensioenvordering*).¹³ Ten aanzien van het fondsvermogen is een nuancering te maken. Het vermogen van het pensioenfonds kan uit allerlei soorten goederen bestaan. Het kan dus ook zaken omvatten, bijvoorbeeld vastgoed. In dat geval is de pensioenuitvoerder eigenaar van het vastgoed ex art. 5:1 BW. Alleen de pensioenuitvoerder heeft de bevoegdheden die een eigenaar toekomt ten aanzien van deze zaken. De deelnemer niet.

¹³ Zie uitgebreider: J.R.C. Tangelder, De deelnemersverhouding civielrechtelijk ontrafeld, *TPV* 2017/5, paragraaf 3.

3. Art. 1 Eerste Protocol EVRM

Naast het nationale eigendomsbegrip kent het EVRM bescherming van eigendom. Art. 1 van het eerste protocol bij het EVRM (hierna: EP EVRM) is relevant voor *eigendom van pensioen*. Allereerst omdat *eigendom van pensioen* (de *pensioenvordering*) een possession is in de zin van het EVRM.¹⁴ Ten tweede omdat het EVRM bescherming biedt tegen een inbreuk op een possession door de overheid. Art. 1 Eerste Protocol EVRM:

Every natural or legal person is entitled to the peaceful enjoyment of his possessions. No one shall be deprived of his possessions except in the public interest and subject to the conditions provided for by law and by the general principles of international law.

The preceding provisions shall not, however, in any way impair the right of a State to enforce such laws as it deems necessary to control the use of property in accordance with the general interest or to secure the payment of taxes or other contributions or penalties.

Op het moment dat het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (hierna: EHRM) toetst of onrechtmatig inbreuk is gemaakt op een possession van een individu, doet zij dit via een vast schema:

1. Is er sprake van een possession in de zin van art. 1 EP EVRM? ¹⁵
2. Zo ja, is er sprake van inmenging in de possession?¹⁶
3. Zo ja, is die inmenging gerechtvaardigd? ¹⁷

14 Omwille van de leesbaarheid hanteer ik het Engelse begrip possession. De Nederlandse vertaling spreekt van eigendom.

15 Zo nee: art. 1 EP EVRM is niet van toepassing.

16 Zo nee: geen inbreuk, dus ook geen mogelijke schadeplicht voor de overheid.

17 Zo nee: er is weliswaar sprake van een inbreuk, maar deze inbreuk is gerechtvaardigd. Geen schadeplicht voor de overheid.

Onderzoek naar art. 1 EP EVRM in het licht van een pensioenstelseltransitie is niet nieuw.¹⁸ Toch is bespreking van art. 1 EP EVRM hier relevant. In de literatuur is met name aandacht geweest voor de vraag of een vermeende inbreuk op de possession gerechtvaardigd is en daarmee toelaatbaar onder art. 1 EP EVRM (de derde toets uit bovenstaand schema). Deze vraag behandel ik hier daarom niet meer. De heersende opvatting lijkt te zijn dat de kans dat een beroep door de deelnemer op art. 1 EP EVRM in geval van een stelseltransitie slaagt, klein is. Een inbreuk op art. 1 EP EVRM is waarschijnlijk in het merendeel van de gevallen gerechtvaardigd.¹⁹ Een belangrijke nuance hierbij: door specifieke omstandigheden kan sprake zijn van een *individual excessive burden*. Dit is het geval als een individu buitenproportioneel geraakt wordt door een inbreuk, ook al is deze inbreuk in het algemeen gerechtvaardigd. In een dergelijke situatie is de overheid jegens dit individu schadeplichtig. Daarmee blijft er dus een aansprakelijkheidsrisico voor de overheid bestaan.²⁰

In dit paper zal het possession-begrip worden behandeld (stap 1 uit het schema van pagina 5) en de vraag wanneer sprake is van een inbreuk daarop (stap 2). Zoals in paragraaf 3.2 zal blijken, is niet alles wat op het eerste gezicht een inbreuk lijkt, ook daadwerkelijk een inbreuk. Is er geen sprake van een inbreuk, dan is overheidsaansprakelijkheid uitgesloten. Is er wel een inbreuk, maar is deze gerechtvaardigd, dan blijft de deur naar overheidsaansprakelijkheid op een kier staan; een individu heeft mogelijk nog een claim wegens een *individual excessive burden*. De relevantie van de behandeling in dit paper is daarmee gegeven.

3.1 Het possession-begrip

Alleen voor zover iets kwalificeert als een possession, biedt art. 1 EP EVRM bescherming tegen een inbreuk daarop. Het EHRM legt het possession-begrip onafhankelijk van het nationale recht van de verdragsstaten uit. Het EHRM heeft door de jaren een

18 In de literatuur gaat de aandacht onder meer uit naar de vragen of korting, collectieve waardeoverdracht of het 'omzetten' van bestaande aanspraken naar aanspraken onder een nieuw pensioencontract een ongerechtvaardigde inbreuk oplevert, zie: M. Heemskerk, M.W. Minnaard, Impasse Pensioenakkoord door juridische belemmeringen: invaren een zinkend schip?, *PM* 2011/87; Zie T. Barkhuysen, T. Huijg, Al dan niet verplicht invaren van bestaande pensioenen, *TPV* 2012/2; T. Zuiderman, S. Boer, Invaren: zijn we op ramkoers?, *PM* 2012/5; P. Akkermans, Invaren: opdat de berg pensioenkapitaal naar Mozes kome..., *PM* 2012/106; R.H. Maatman, Invaren, invaarproblematiek en tussenvariant, *TPV* 2014/17. M. Heemskerk, J.R.C. Tangelder, Pensioen wijzigen: klem tussen eigendomsrecht en vetorecht?, *PM* 2016/150. M. Heemskerk, R.H. Maatman, B. Werker, Heldere en harde pensioenrechten onder een PPR, *Net-spar design paper*, nr. 46, p. 49-51.

19 Ibidem.

20 Op grond van art. 1 EP EVRM is het aanspreken van private partijen niet mogelijk.

steeds ruimere uitleg gegeven aan een possession.²¹ Dit heeft er mede toe geleid dat de vraag of iets onder de definitie van possession valt, in jurisprudentie en literatuur soms bewust onderbelicht blijft. Hierover is in de literatuur – mijns inziens terecht – kritiek geuit.²²

3.1.1 Eigendom van pensioen: een possession?

In de juridische literatuur wordt ter onderbouwing van het standpunt dat de *pensioenvordering* een possession zou kunnen zijn, veelal verwezen naar jurisprudentie van het EHRM omtrent sociale zekerheid die ziet op het eerste pijlerpensioen, een juridisch andere figuur.²³ Deze verwarring is begrijpelijk nu in de rechtspraak van het EHRM kortweg over 'pensions' wordt gesproken.

Volgens jurisprudentie van het EHRM valt elk privaatrechtelijk vermogensbestanddeel onder de definitie van possession, ook vorderingen.²⁴ Hoewel de reikwijdte van art. 1 EP EVRM breed en tot op zekere hoogte vaag is, is zij niet onbeperkt. De grens die het EHRM heeft aangebracht, is dat het recht of belang met voldoende zekerheid moet vaststaan.²⁵ Ook moet het recht of belang voldoende bepaalbaar zijn. *Eigendom van pensioen* (de *pensioenvordering*) is een voorwaardelijke vordering. Vanaf het moment van eerste opbouw heeft de deelnemer een *pensioenvordering* op zijn pensioenuitvoerder. Dat deze vordering onder de voorwaarde van het bereiken

- 21 A.E.M. Leijten, De reikwijdte van grondrechten in tijden van proportionaliteitstoetsing, *Tijdschrift voor constitutioneel recht* 2015, p. 245 onder verwijzing naar K. Möller, *The Global Model of Constitutional Rights*, Oxford University Press: Oxford 2012.
- 22 Zie A.E.M. Leijten, De reikwijdte van grondrechten in tijden van proportionaliteitstoetsing, *Tijdschrift voor constitutioneel recht* 2015, p. 244–267 en daar opgenomen verwijzingen; A.E.M. Leijten, *Core Socio-Economic Rights and the European Court of Human Rights*, Cambridge: Cambridge University Press 2018.
- 23 Het belangrijkste verschil is een publiekrechtelijke versus privaatrechtelijke grondslag. De van toepassing zijnde wet- en regelgeving is daardoor anders. Meer specifiek wordt in de literatuur gewezen op de arresten Skórkiewicz tegen Polen en Stec e.a. tegen het Verenigd Koninkrijk. T. Barkhuysen, T. Huijg, Al of niet verplicht invaren van bestaande pensioenrechten, *TPV* 2012/2; T. Zuiderman, S. Boer, Invaren: zijn we op ramkoers?, *PM* 2012/5; R.H. Maatman, Pensioen en pensioenfonds in transitie, *Ondernemingsrecht* 2013/109. Zie uitgebreider A.E.M. Leijten, Eigendomsrechten en proportionaliteit: Toetsing aan Artikel 1 Eerste Protocol EVRM in het socialezekerheidsrecht, *JB Plus* 2016/6; Jacobs e.a., *The European Convention on Human Rights*, Oxford University Press: Oxford 2017, p.554–556. Bijkomend is dat het vergelijken van verschillende pensioenstelsels hoe dan ook lastig is.
- 24 Zie: EHRM 26 juni 1986 Van Marle; EHRM 23 februari 1995, Gasus; EHRM 20 november 1995, PressosCompaniaNaviera.
- 25 EHRM: 'Assets, including claims, in respect of which the applicant can argue that he has at least a "legitimate expectation" of obtaining effective enjoyment of a property right.' ECLI:CE:ECHR:2003:0107JUD004491298.

van de pensioengerechtigde leeftijd bestaat en (in bepaalde situaties) gekort en geïndexeerd kan worden, brengt niet met zich mee dat *eigendom van pensioen* niet meer onder het bereik van art. 1 EP EVRM valt. Het blijft binnen de gestelde grens van 'met voldoende zekerheid vaststaan' en is eveneens bepaalbaar. De Hoge Raad heeft dit bevestigd.²⁶ *Eigendom van pensioen* is daarmee een possession in de zin van art. 1 EP EVRM. Dit zou anders kunnen zijn voor de indexatie als het besluit hiertoe volledig vrij is aan het pensioenfondsbestuur. In dat geval is wellicht niet voldaan aan het criterium 'met voldoende zekerheid vaststaan'. Zulke grensgevallen blijven hier buiten beschouwing.

3.2 Inmenging in en beperking van *eigendom van pensioen*

De vaststelling dat *eigendom van pensioen* onder de reikwijdte van art. 1 EP EVRM valt, leidt tot de vraag: wanneer is sprake van een inmenging in of beperking van *eigendom van pensioen*?²⁷ Om te bepalen of een handelen of nalaten van de overheid een inbreuk op een possession vormt, is het zaak om allereerst te bekijken wat de inhoud van de possession precies is. Het antwoord op deze vraag moet worden gezocht in het pensioenreglement. Zoals gezegd is de *pensioenvordering* die de deelnemer heeft voorwaardelijk en onderwerp van korting en indexatie. Hierbij is opgemerkt dat korting en indexatie op zichzelf ook een (deels) voorwaardelijk karakter kunnen hebben. Deze voorwaardelijkheid en mogelijkheid tot korting en indexatie is onderdeel van de possession van de deelnemer. Als vervolgens gekort of niet-geïndexeerd wordt, is van een inbreuk geen sprake, omdat de indexatie en korting reeds in de possession vervat waren. Ik zal dit illustreren aan de hand van de kortingsbevoegdheid.

3.2.1 Voorbeeld: korten van pensioenaanspraken

Gevoelsmatig is een korting op grond van art. 134 van de Pensioenwet (hierna: PW) een inbreuk op een pensioenaanspraak. Dit is niet in alle gevallen zo. De kortingsbevoegdheid van de pensioenuitvoerder is opgenomen in het pensioenreglement.²⁸ De vordering die de deelnemer op zijn pensioenuitvoerder heeft tot betaling van zijn pensioen is dan ook onder de kortingsmogelijkheid ontstaan. De deelnemer heeft

26 ECLI:NL:HR:1997:ZC2473. In deze zaak ging het om pensioenaanspraken- en rechten.

27 Art. 1 EP EVRM kent drie smaken als het gaat om inmenging of beperking: onteigening, reglementering en de algemene basisregel van ongestoord eigendom, zie: J. Vande Lanotte, Y. Haeck, 'Handboek EVRM, deel 2', Antwerpen: Intersentia 2014, paragraaf 3. C.B. Schutte, 'The European Fundamental Right of Property', Deventer: Kluwer 2004, p.51; J. Vande Lanotte, Y. Haeck, 'Handboek EVRM, deel 2', Antwerpen: Intersentia 2014, p. 331-333.

28 Art. 35 lid 2 sub c PW.

nooit méér gehad dan een vordering met daaraan gekoppeld de mogelijkheid tot korting van de hoogte van zijn aanspraak. Op het moment dat daadwerkelijk gekort wordt, is er daarom geen sprake van een inbreuk. De kortingsmogelijkheid was van meet af aan gekoppeld aan de vordering van de deelnemer.²⁹

Toch kan de kortingsregel wel een inbreuk vormen, bijvoorbeeld in geval van wijzigingen in het financieel toetsingskader uit de PW. Een deelnemer heeft een aantal jaar pensioenaanspraken verkregen onder de mogelijkheid tot korting. Als op een later moment de voorwaarden veranderen die bepalen wanneer, hoeveel en over welke periode een pensioenfonds zal moeten korten, dan wijzigt de kortingsmogelijkheid. Het vermogen van de deelnemer wordt aangetast omdat de kortingsmogelijkheid – die gekoppeld was aan het vorderingsrecht van de deelnemer op de pensioenuitvoerder – is veranderd. Daarmee is het een inbreuk op de *possession* van de deelnemer.³⁰ Dit voorbeeld laat zich naar een algemeenheid vertalen: *eigendom van pensioen* is een vordering, met daaraan gekoppeld korting en indexatie (de *pensioenvordering*). Als wordt gekort is van een inbreuk geen sprake. Als de voorwaarden veranderen om tot korting te besluiten, is er wél sprake van inbreuk. Uiteraard geldt hierbij dat deze wijziging in een individueel geval tot een benadeling moet leiden. Dit wordt pas duidelijk als het pensioenfonds in een concreet geval gebruikmaakt van de kortingsmaatregel.

3.3 Tussenconclusie

In deze paragraaf heb ik geconcludeerd dat *eigendom van pensioen* een *possession* is in de zin van art. 1 EP EVRM. Als wordt gekort, of als er niet wordt geïndexeerd, levert dat geen inbreuk op *eigendom van pensioen* op, mits deze mogelijkheden van meet af aan gekoppeld zijn aan de pensioenvordering. Wijziging van deze mogelijkheden door bijvoorbeeld een wijziging van het financieel toetsingskader houden mogelijk wel een inbreuk in.

29 Vgl. J. Vande Lanotte, Y. Haeck, '*Handboek EVRM, deel 2*', Antwerpen: Intersentia 2014, p. 333 en de daar aangehaalde rechtspraak.

30 In het toetsingsschema van het EHRM is dit de tweede toets. Hiermee is dus nog niets gezegd over de rechtvaardiging van een inbreuk noch eventuele aansprakelijkheid van de staat.

4. Art. 17 Handvest van de grondrechten van de Europese Unie

4.1 Inhoudelijk gelijk, toch een meerwaarde?

Art. 17 Handvest is voor *eigendom van pensioen* relevant. Allereerst kwalificeert *eigendom van pensioen* als een possession in de zin van art. 17 Handvest. Daarnaast biedt het Handvest bescherming tegen een inbreuk op eigendom.³¹ Art. 17 Handvest luidt als volgt:

Everyone has the right to own, use, dispose of and bequeath his or her lawfully acquired possessions. No one may be deprived of his or her possessions, except in the public interest and in the cases and under the conditions provided for by law, subject to fair compensation being paid in good time for their loss. The use of property may be regulated by law in so far as is necessary for the general interest.

Intellectual property shall be protected.

Bij eerste lezing valt op dat de tekst van art. 17 Handvest afwijkt van art. 1 EP EVRM. Desondanks meen ik – met Maatman en Huijzer – dat het Handvest inhoudelijk geen andere bescherming biedt dan art. 1 EP EVRM.³² Kortgezegd omdat deze bepaling correspondeert met art. 1 EP EVRM getuige de toelichting bij het Handvest.³³ Deze inhoudelijke gelijkstelling houdt in dat de reikwijdte van het *possession*-begrip uit het Handvest, gelijk is aan het *possession*-begrip uit art. 1 EP EVRM.³⁴ Ook de toets of sprake is van een inbreuk op de *possession* komt overeen.

Gelijk art. 1 EP EVRM is het Handvest besproken in de pensioenliteratuur. Met name Maatman en Van Meerten hebben levendig gediscussieerd over de vraag wat de rol van het Handvest is bij een stelseltransitie.³⁵ Inzet van deze discussie was de vraag of het Handvest een meerwaarde biedt ten opzichte van art. 1 EP EVRM. Ik meen dat dit het geval is.

31 Net als in de vorige paragraaf zal ik ook hier spreken van een possession.

32 R.H. Maatman & E.M.T. Huijzer, Invaren onder het Handvest, *TPV* 2015/32. Anders zie: H. Van Meerten, Invaren: ten onrechte geen aandacht voor het Handvest, *TPV* 2014/24.

33 Zie de toelichting bij de totstandkoming van het Handvest. Pb. EU 2007, C 303/2.

34 Zie paragraaf 3.1.

35 R.H. Maatman, Invaren, invaarproblematiek en tussenvariant, *TPV* 2014/17; H. Van Meerten, Invaren: ten onrechte geen aandacht voor het Handvest, *TPV* 2014/24; R.H. Maatman & E.M.T. Huijzer, Invaren onder het Handvest, *TPV* 2015/32.

Mijns inziens ligt deze meerwaarde in de volgende vijf factoren:

1. **De doorlooptijd van een procedure.** De doorlooptijd van een procedure bij het Hof van Justitie (hierna: het Hof) is ongeveer 21 tot 22 maanden.³⁶ Een procedure bij het EHRM kan tot wel tien jaar duren, geteld vanaf het geschil in eerste aanleg. Zeker bij een pensioenstelseltransitie is het noodzaak om snel duidelijkheid te hebben of de staat mogelijk aansprakelijk is voor geleden schade die door de transitie is ontstaan.
2. **Het Hof van Justitie kan op grond van het Handvest een algemene interpretatie geven van bindend recht.** Het EHRM moet zich in haar uitspraken beperken tot een oordeel over een concreet geval. Schending van het Handvest brengt daarentegen de rechtmatigheid van het betreffende Unierecht en daarop gebaseerd nationaal recht in twijfel.³⁷ Het Unierecht, waarvan het Handvest deel uitmaakt, verplicht tot uniforme uitleg in alle lidstaten. Een uitspraak gedaan tegen een andere lidstaat bindt onze nationale rechter. Onder het EVRM is een staat die geen partij was bij een procedure niet gehouden de uitkomst van deze procedure te respecteren.³⁸ Een staat kan afwachten tot zich een concreet geval voordoet waar hij wel in een procedure betrokken raakt.³⁹
3. **De Europese Commissie kan op grond van een schending van het Handvest een infractieprocedure starten.** Het Handvest is – anders dan het EVRM – Unierecht. De Commissie heeft daarom de mogelijkheid een infractieprocedure ex art. 258 VWEU te starten tegen een lidstaat die het Handvest schendt. Het betreft een zelfstandige (discretionaire) bevoegdheid van de Commissie om een lidstaat aan te spreken op schending van art. 17 Handvest. Niet vereist is dat iemand zich op de bescherming beroept.
4. **Mogelijke directe horizontale werking van het Handvest.** Een belangrijke factor is de vermeende directe horizontale werking van het Handvest.⁴⁰ Als art. 17 Handvest

36 T. Barkhuysen, A.W. Bos en F. ten Have, Een verkenning van de betekenis van het Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie voor het privaatrecht, NTBR 2011/10.

37 Unierecht: het recht van de Europese Unie.

38 Waarbij ik de nuance wil maken dat het een-op-een toepassen van uitspraken die zijn gedaan over het pensioenstelsel in een andere lidstaat sowieso lastig is, gezien de verschillen tussen pensioenstelsels.

39 Zie uitgebreider J. Morijn, A. Pahladsingh, H. Palm, Vijf jaar bindend Handvest van de Grondrechten: wat heeft het de rechtzoekende opgeleverd? *NTER* 2015/4 en daar genoemde jurisprudentie.

40 Nader over horizontale werking in pensioencontext: R.H. Maatman, Invaren, invaarproblematiek en tussenvariant, *TPV* 2014/17; H. Van Meerten, Invaren: ten onrechte geen aandacht voor het Handvest, *TPV* 2014/24; R.H. Maatman & E.M.T. Huijzer, Invaren onder het Handvest, *TPV* 2015/32.

directe horizontale werking heeft, houdt dit in dat de deelnemer niet alleen jegens de overheid, maar ook jegens zijn pensioenuitvoerder beschermt is tegen een inbreuk op zijn *possession*. Indien de pensioenuitvoerder in dat geval art. 17 Handvest schendt, kan de deelnemer de pensioenuitvoerder op grond hiervan aansprakelijk stellen. Al met al is dit een belangrijke figuur, die meer onderzoek verdient.

- 5. Lidstaten kunnen een beroep doen op het Handvest.** Een lidstaat heeft op grond van art. 263 VWEU een beroepsrecht bij het Hof. De lidstaat kan een procedure starten als (onder meer) Europese wetgevingshandelingen en handelingen van de Commissie een inbreuk vormen op art. 17 Handvest.⁴¹

Geconcludeerd is dat het Handvest een meerwaarde heeft ten opzichte van het EVRM. Waarom is het Handvest dan relatief onderbelicht?

Allereerst is het Handvest jong (2009) en lijkt het gebruik ervan nog niet tot de praktijk doorgedrongen. Ten tweede kent het Handvest een extra 'drempel': als een beroep wordt gedaan op het Handvest, acht het Hof zich alleen dan bevoegd om van het geschil kennis te nemen als de schending ontstaat doordat de lidstaat Unierecht ten uitvoer brengt.⁴² Wil iemand de bescherming van art. 17 Handvest genieten, dan moet sprake zijn van connexiteit.

In de volgende paragraaf zal ik eerst het connexiteitsvereiste bespreken aan de hand van jurisprudentie van het Hof, om dit vervolgens toe te passen op *eigendom van pensioen (de pensioenvordering)*. Als van connexiteit in pensioencontext geen sprake is, kan bij een stelseltransitie de bescherming uit art. 17 Handvest geen rol spelen.

4.2 Het connexiteitsvereiste

Het connexiteitsvereiste volgt uit art. 51 Handvest. Het Handvest kan nooit op zichzelf worden ingeroepen: er moet sprake zijn van een regel van Unierecht die op de onderhavige juridische situatie van toepassing is. Wanneer hier precies sprake van is, moet blijken uit de jurisprudentie van het Hof. Deze jurisprudentie laat zich niet in alle gevallen makkelijk interpreteren. Zo lijkt het Hof in sommige gevallen principiële beslissingen te nemen zonder duidelijke motivering. Hierdoor is het lastig te bepalen

⁴¹ Anders dan in het EVRM, waar art. 34 EVRM dit blokkeert.

⁴² Hiermee sluit art. 51 Handvest aan bij art. 6 VEU.

of de overwegingen van het Hof casusspecifiek zijn of een algemene lijn bevatten.⁴³ Dit heeft geleid tot discussie over de invulling van het connexiteitsvereiste. Inmiddels is er jurisprudentie die enige richting geeft.

4.2.1 *Jurisprudentie*

Het Fransson-arrest (2013) is een standaardarrest van het Hof.⁴⁴ In dit arrest waren de bestreden nationale regelingen niet gericht op het omzetten of uitvoeren van Unierecht. Wel werd connexiteit aangenomen: het nationale geval viel onder het toepassingsgebied van het Unierecht.⁴⁵ In het Siragusa-arrest (2014) heeft het Hof zich wederom uitgelaten over de connexiteit.⁴⁶ In dit arrest zijn nadere criteria gegeven om te beoordelen of er sprake is van connexiteit. Hiermee is een eerste stap gezet naar een criteriatalogus ter invulling van het Fransson-arrest.

Het Hof begint het Siragusa-arrest met de constatering dat voor connexiteit een zekere mate van verband tussen de nationale regeling en het Unierecht moet bestaan. Dit verband moet verder gaan dan het dicht bij elkaar liggen van de betrokken materies. Ook acht het Hof indirecte invloed van de ene materie op de andere onvoldoende. Het Hof formuleert drie criteria waaraan het toetst⁴⁷:

1. De aard van de nationale regeling en de vraag of hiermee beoogd is Unierecht uit te voeren.
2. Het antwoord op de vraag of de nationale regeling geen andere doelstellingen nastreeft dan die waarop het Unierecht ziet. Dit criterium geldt ook wanneer de nationale regeling het Unierecht indirect kan beïnvloeden.
3. Het antwoord op de vraag of er Unierecht bestaat dat specifiek op de onderhevige materie ziet, of deze kan beïnvloeden.

Het Hof overweegt dat de criteria niet limitatief zijn. In toekomstige rechtspraak kan aanscherping en aanvulling van bovenstaande drie criteria plaatshebben. Het Hof geeft niet aan wat de verhouding tussen de drie criteria is en of er een doorslaggevend criterium geldt. Desondanks geeft het arrest enige houvast bij de inschatting

43 Ter illustratie: Vinkov-arrest: ECLI:EU:C:2012:326. Het Hof lijkt twee criteria te geven om te bepalen of er sprake is van voldoende *connexiteit*: zet de lidstaat Unierecht om (1) of wordt anderszins bij dit recht aangesloten (2). Het tweede criterium wordt door het Hof niet verder uitgelegd. '*Anderszins bij dit recht aangesloten*' zien we in latere jurisprudentie niet expliciet terug.

44 ECLI:EU:C:2013:105.

45 Het Hof gebruikt in hetzelfde arrest de zinsnede '*door Unierecht beheerst*.'

46 ECLI:EU:C:2014:126.

47 Deze criteria zien we ook al terug in het eerdere Lida-arrest van het Hof. ECLI:EU:C:2012:691.

of er sprake is van connexiteit. Verdere uitkristallisering in de rechtspraak is te verwachten.

4.2.2 *Connexiteit in het pensioenrecht*

Connexiteit zou in geval van pensioen met name gezocht moeten worden in de IORP-II richtlijn.⁴⁸ Van Meerten meent dat van connexiteit sprake is.⁴⁹ Hij noemt dit 'niet kwestieus'. Maatman en Huijzer houden een slag om de arm.⁵⁰ Lutjens lijkt te menen dat er sprake is van connexiteit.⁵¹ De rechtbank heeft in een uitspraak overwogen dat er in geval van korting geen connexiteit is.⁵² Annotator Van der Poel merkt bij die uitspraak op dat ze beide standpunten verdedigbaar acht en graag wacht op hogere rechtspraak.⁵³

Mijn reflex is om voorzichtigheid te betrachten bij beantwoording van de vraag of er in het algemeen sprake is van connexiteit op pensioengebied. Allereerst omdat de Europese rechtspraak ten aanzien van connexiteit nog volop in beweging is en ten tweede omdat het afhangt van de specifieke nationale wettelijke regel die wordt bestreden.

4.2.3 *IORP-II*

De IORP-II richtlijn heeft niet tot doel voor te schrijven hoe een lidstaat haar pensioenstelsel inricht noch dat de lidstaat een stelsel van oudedagsvoorziening moet organiseren. Volgens de preambule is de lidstaat verantwoordelijk voor de rol en functies van de verschillende pensioenuitvoerders.⁵⁴ Bij nadere lezing lijkt het te gaan om de inrichting van oudedagsvoorziening in het algemeen. Zo heeft de preambule het expliciet over de rol van de verschillende pijlers en de vrijheid van de lidstaten daarin. Dit neemt naar mijn idee niet weg dat in een specifiek geval wél connexiteit kan worden aangenomen, zolang het niet gaat over de inrichting van de

48 Richtlijn 2016/2341/EG. Andere aanknopingspunten kunnen zijn: de richtlijn behoud van pensioenrechten (Richtlijn 98/48/EG) of de richtlijn bescherming rechten bij insolventie (Richtlijn 2008/94/EG).

49 H. Van Meerten, Invaren: ten onrechte geen aandacht voor het Handvest, *TPV* 2014/24.

50 R.H. Maatman en E.M.T. Huijzer, Invaren onder het Handvest, *TPV* 2015/32.

51 E. Lutjens, Korting pensioen en eigendomsrecht: geen strijd met EU-recht, *TPV* 2016/46.

52 ECLI:NL:RBZWB:2016:8093.

53 ECLI:NL:RBZWB:2016:8093, *PJ* 2017/5, m. nt. M.J.C.M. Van der Poel.

54 Dit was voor de rechtbank in de in paragraaf 4.2.2. aangehaalde uitspraak leidend om tot de conclusie te komen dat van *connexiteit* geen sprake was.

oudedagsvoorziening in het algemeen. Als een lidstaat immers een bepaalde keuze maakt, legt de richtlijn daar specifieke regels voor op.⁵⁵

4.2.3.1 IORP-II: kwalitatieve verplichtingen

De IORP-II richtlijn geeft specifieke regels over de organisatie en financiële opzet van pensioenfondsen.⁵⁶ Deze specifieke regels zijn bedoeld om drie geformuleerde doelen te bereiken.⁵⁷ De regels met als doel om het minimumniveau van bescherming van deelnemers en gepensioneerden te verbeteren, is voor connexiteit met *eigendom van pensioen* relevant. Deze doelstelling moet worden verwezenlijkt door de kwalitatieve verplichtingen die in de richtlijn zijn opgenomen.⁵⁸

De richtlijn regelt veel ten aanzien van de financiële huishouding van een pensioenfonds:

- de wijze van berekening van de technische voorzieningen
- de wijze van financiering van de technische voorzieningen, waaronder begrepen het maken van een herstelplan
- het vereiste minimaal eigen vermogen
- een vereiste solvabiliteitsmarge en de wijze van berekening daarvan, en
- de verplichting om overeenkomstig de '*prudent person*-regel' te beleggen.

Deze verplichtingen uit de richtlijn hebben invloed op de *pensioenvordering* ofwel: op *eigendom van pensioen*. Aan de hand van de eisen die de richtlijn aan de financiële huishouding stelt, wordt bepaald of er al dan niet kan worden overgegaan tot indexatie en of er een herstelplan nodig is of dat er gekort zal worden. De richtlijn bepaalt niet hoe de financiële criteria gehaald moeten worden, maar wel aan welke financiële criteria voldaan moet worden. Daarmee beïnvloedt de richtlijn hoe de vorderingen van deelnemers op het pensioenfonds vorm krijgen en tot welke vermeerdering of vermindering van aanspraken dit kan leiden.⁵⁹

55 Waarbij is opgemerkt dat IORP-II pas van toepassing is, als sprake is van kapitaalgedekt, arbeidgerelateerd pensioen.

56 Richtlijn 2016/2341/EG.

57 Ibidem, overweging 16: Het bevorderen van grensoverschrijdende pensioenuitvoering (1); het verbeteren van het minimumniveau van bescherming van deelnemers en gepensioneerden (2) en het verhogen van het minimumniveau van informatieverstrekking aan deelnemers en gepensioneerden (3).

58 Art. 13–19 van de Richtlijn.

59 "Mede" omdat sprake is van minimumharmonisatie.

In Nederland kennen we het tienjaars herstelplan, (niet) indexeren en eventueel korten. Uiteindelijk zijn de nationale maatregelen bedoeld om te voldoen aan de financiële ratio's die uit de richtlijn voortvloeien. Het doel van de richtlijn en nationale regelgeving komt op dit deel grotendeels overeen: (toekomstige) deelnemers en gepensioneerden (meer) zekerheid bieden dat hun ouderdomspensioen kan worden uitgekeerd.

Met enige voorzichtigheid stel ik mij op het volgende standpunt. Voor zover het gaat om nationale regelgeving die voortvloeit of beïnvloed wordt door de financiële ratio's uit de richtlijn of ten doel heeft deze ratio's te halen, mag connexiteit met Unierecht worden aangenomen. Denkbaar is dat bij een stelseltransitie om deze reden connexiteit wordt aangenomen als deze transitie wetswijzigingen vereist die raken aan financiële ratio's uit de richtlijn.⁶⁰ Belangrijk tegenargument blijft het gegeven dat de richtlijn er expliciet notie van maakt dat de wijze waarop de ratio's gehaald dienen te worden een nationale aangelegenheid is.

4.3 Tussenconclusie

Eigendom van pensioen is een possession in de zin van art. 17 Handvest. Inhoudelijk biedt het Handvest dezelfde bescherming als het EVRM. Het Handvest heeft een meerwaarde boven het EVRM, maar ook een extra drempel: het connexiteitsvereiste. Mijn voorzichtige conclusie is dat connexiteit tussen pensioenrecht en Unierecht kan worden aangenomen.

60 Dit zegt nog niets over de vraag of er sprake is van een inbreuk of dat deze inbreuk al dan niet gerechtvaardigd is.

5. Economische eigendomsdefinities

Nu verschillende gecodificeerde eigendomsbegrippen de revue zijn gepasseerd, maak ik de stap naar eigendomsbegrippen met een economische inslag. Ik onderscheid er twee.⁶¹ Allereerst het begrip economische eigendom zoals dat in de rechtspraktijk wordt gebezigd; een juridisch begrip dus, geen economische theorie.

Ten tweede behandel ik economische eigendomsrechten zoals in eerdere Netspar-papers is besproken.⁶² Om beide te onderscheiden gebruik ik voor het juridische begrip economische eigendom de term '*economische eigendom*.' De eigendomsdefinitie uit eerder Netspar-onderzoek zal ik aanduiden als '*economische propriëteit*.'

5.1 Economische eigendom

Economische eigendom is in het Nederlands recht niet gedefinieerd.⁶³ Dit was een bewuste keuze van de wetgever.⁶⁴ Een duidelijke afbakening van het begrip ontbreekt dan ook. Desondanks wordt het in de praktijk veelvuldig gebruikt en zien we het terug in arresten van de Hoge Raad.⁶⁵

Er zijn veel rechtsfiguren waarvan kan worden gezegd dat ze economische eigendom veroorzaken.⁶⁶ De gemene deler van al deze figuren is dat de economische waarde van een goed zich (deels) in een ander vermogen dan dat van de juridisch

61 De rechtseconomische *property rights*-theorie blijft daarmee buiten beschouwing.

62 Overzicht: L. Bovenberg, C. Van Ewijk, Naar een nieuw pensioencontract, *Netspar design papers*, nr. 1; G. Boender, L. Bovenberg, e.a., Gedeelde uitgangspunten en dilemma's bij het ontwerp van nieuwe pensioencontracten en het bijbehorende FTK, *Netspar occasional papers*, 12 september 2013; L. Bovenberg, R. Gradus, Reforming Dutch occupational pension schemes, *Netspar discussion paper*, nr. 5; L. Bovenberg, T. Nijman, Persoonlijke pensioenrekeningen met risicodeling, *NEA* nr. 56.

63 Met uitzondering van het belastingrecht, dat buiten de afbakening van dit paper valt en bovendien voor dit paper irrelevant is. Het Europees recht kent ook geen definitie van economische eigendom.

64 Parl. Gesch. Boek 5 BW, p. 17-18.

65 In ECLI:NL:HR:2006:AX8838 omschrijft de Hoge Raad economische eigendom als volgt: 'samenvattende benaming zonder zelfstandige betekenis van de rechtsverhouding tussen partijen die de economische eigendom in het leven hebben geroepen.' Een cirkeldefinitie.

66 Gedacht kan worden aan de verhuur van een woning, een lasthebber die op eigen naam maar voor rekening van de lastgever goederen verwerft of vorderingen int en daarmee zelf rechthebbende van de goederen en van de geïnde bedragen wordt, bij certificering van aandelen waarbij het administratiekantoor de aandeelhouder is.

rechthebbende van het goed manifesteert. Hiermee vertoont economische eigendom gelijkens met een fiduciaire verhouding, doch zijn zij geen synoniemen.⁶⁷

Ten aanzien van *eigendom van pensioen* is sprake van economische eigendom. Pensioenwetgeving heeft een feitelijk-economische situatie gecreëerd waarin een waardeverandering in het vermogen van het pensioenfonds zich manifesteert in het vermogen van de deelnemer.⁶⁸

5.1.1 De deelnemer als economisch eigenaar

De pensioenaanspraak is een vordering van de deelnemer op het pensioenfonds die voldaan dient te worden uit het pensioenvermogen. Dit is op zichzelf onvoldoende om te spreken van economische eigendom. Echter, door de systematiek van korten en indexeren wordt de hoogte van de vordering van de deelnemer op zijn pensioenuitvoerder verlaagd of verhoogd afhankelijk van de verhouding tussen het pensioenfondsvermogen en de pensioenverplichtingen. Een waardeverandering van het pensioenfondsvermogen manifesteert zich in het vermogen van de deelnemer. De deelnemer is economisch eigenaar van het pensioenfondsvermogen.⁶⁹

Onder een DC-regeling is eveneens sprake van economische eigendom van de deelnemer. De ingelegde premie wordt voor, op of na pensioendatum omgezet in een pensioenaanspraak. De hoogte van deze pensioenaanspraak is afhankelijk van de ingelegde premie en het rendement dat daarmee is gemaakt. In dit geval zal de vermogenspositie van de deelnemer dus geraakt worden door (de aangroei van) het pensioenfondsvermogen. Ook hier geldt de pensioenuitvoerder als juridisch rechthebbende.

67 Vgl. Asser/Bartels & Van Mierlo 3-IV 2013/581. Zie uitgebreid over fiduciaire verhoudingen bij pensioen: R.H. Maatman, *'Het pensioenfonds als vermogensbeheerder'*, Deventer: Kluwer 2004. De fiduciaire verhouding tussen deelnemer en pensioenuitvoerder blijft hier onbesproken.

68 Heemskerk, Maatman en Werker spreken al van economische eigendom zonder dat een splitsing tussen economisch belang en juridisch rechthebbende heeft plaatsgevonden. Hoewel niet onjuist werkt het naar mijn mening verwarrend. Splitsing van economisch belang en juridische rechthebbende is de uitzonderings situatie. Het gebruik van de term economisch eigendom is in dat geval zinvol, omdat het de uitzonderingssituatie uitdrukt. In het normale geval (economisch belang rust bij de juridisch rechthebbende) kan worden volstaan met de aanduiding 'juridisch rechthebbende' omdat dit ook het economisch belang omvat. Zie M. Heemskerk, R.H. Maatman, B. Werker, Heldere en harde pensioenrechten onder een PPR, *Net-spar design paper*, nr. 46, p. 16.

69 Wellicht zou naast de deelnemer ook de werkgever als economisch eigenaar gezien kunnen worden. Ook een uitsplitsing van de deelnemer in cohorten en generaties zou kunnen uitwijzen dat de ene (groep) deelnemers in meer of mindere mate economisch eigenaar is van het pensioenvermogen. In dit paper is voor behandeling hiervan geen ruimte.

5.1.2 De relevantie van economisch eigendom

De kwalificatie 'economisch eigenaar' is relevant. Praktijk wijst uit dat de wetgever een neiging heeft om de economisch eigenaar te beschermen tegen de juridisch rechthebbende.⁷⁰ Ratio hierachter is dat de juridisch rechthebbende in beginsel alle zeggenschap heeft over het betreffende goed, terwijl waardeverandering van dit goed ten laste of bate van de economisch eigenaar komt. De positie van de economisch eigenaar is daarmee sterk afhankelijk van het handelen van de juridisch rechthebbende.⁷¹ Regulering van dit handelen ziet de wetgever als geschikte wijze om te voorkomen dat de juridisch rechthebbende niet in het belang van de economisch eigenaar handelt. In het bestaan van economische eigendom kan dus een argument liggen om de juridisch rechthebbende – bijvoorbeeld – te beperken in zijn beschikingsbevoegdheid, toezichtrechtelijke regimes op te tuigen of dwingende civielrechtelijke bepalingen op te nemen. Dit zien we ook terug in pensioenwetgeving. Ik wijs op de *prudent person*-regel, het verbod op nevenactiviteiten of art. 105 PW.⁷² Bij de ontwikkeling van een nieuw pensioenstelsel moet hiermee rekening worden gehouden. Economische eigendom van de deelnemer kan voor de wetgever als katalysator werken voor regels ten aanzien van de pensioenuitvoerder.

5.2 Economische propriëteit

Ik beperk mij bij deze bespreking tot eerder onderzoek in Netspar-verband.⁷³ In het merendeel van deze onderzoeken wordt economische propriëteit beschreven als risicoverdeling. Wie draagt beleggingsrisico's, risico op prijs- en looninflatie of macro- en micro-langlevensrisico? Het paper van Bovenberg en Nijman uit 2014 is hierop de uitzondering. Hierin lijken de auteurs 'eigendom' te omschrijven zoals ik in dit paper de *pensioenvordering* definieer.

70 Asser/Bartels & Van Mierlo 3-IV 2013/581 en de daar opgenomen verwijzingen.

71 Vgl. Heyman, *WPNR* 1983/5669-5670, p. 637 e.v.

72 Een beschermingsbepaling als art. 20 PW valt hier niet onder. Dit ziet namelijk op de bescherming van het vermogen van de deelnemer sec. en niet op de bescherming van de deelnemer tegen wijzigingen in het fondsvermogen.

73 Overzicht: L. Bovenberg, C. Van Ewijk, Naar een nieuw pensioencontract, *Netspar design papers*, nr. 1; G. Boender, L. Bovenberg, e.a., Gedeelde uitgangspunten en dilemma's bij het ontwerp van nieuwe pensioencontracten en het bijbehorende FTK, *Netspar occasional papers*, 12 september 2013; L. Bovenberg, R. Gradus, Reforming Dutch occupational pension schemes, *Netspar discussion paper*, nr. 5; L. Bovenberg, T. Nijman, Persoonlijke pensioenrekeningen met risicodeling, *NEA* nr. 56.

In het huidige pensioensysteem – voor het merendeel DB-regelingen – is niet in alle gevallen duidelijk wie welke risico's draagt. Er is dus geen volledige ex ante risicoverdeling. Wanneer als gevolg hiervan risico's ex post worden verdeeld, treedt herverdeling op. In het pensioendebat is onenigheid of deze herverdeling in een toekomstig pensioensysteem gewenst is.⁷⁴ Kiest men echter voor *heldere* propriëteit dan dient van tevoren zo veel als mogelijk vast te liggen wie welke risico's draagt. Voor volledig *heldere* en *harde* rechten zijn latere veranderingen in risicoallocatie door besluiten van de pensioenuitvoerder of wetgeving ongewenst. Latere veranderingen kunnen worden beperkt door zo veel mogelijk complete contracten te ontwerpen, waarvan niet wordt afgeweken en waarin ex ante duidelijk is wie welke risico's draagt.

5.2.1 *Heldere en harde rechten*

Helder en *hard* zijn termen die in eerder Netspar-onderzoek de revue zijn gepasseerd. Economische propriëteit kan *helder* en *hard* zijn. Wat houdt dit precies in? In een van de Netspar-papers is een definitie opgenomen.⁷⁵ *Heldere* rechten worden daar gedefinieerd als rechten waarover eenieder kan vaststellen wat de afspraak is, hoe die moet worden uitgelegd en wat er van partijen wordt verwacht. *Harde* rechten zijn rechten waarover een hoge mate van zekerheid bestaat dat een gemaakte afspraak wordt nagekomen. De vertaling naar economische propriëteit is de volgende:

- Van *heldere* economische propriëteit is sprake als ex ante vaststaat welke risico's op welke manier voor wiens rekening komen.
- Deze ex ante risicoverdeling is *hard* als deze nadien niet meer gewijzigd kan worden.

5.2.2 *Harde rechten: een juridische kanttekening*

Vanuit juridisch perspectief is met name bij *harde* economische propriëteit een kanttekening te plaatsen.⁷⁶ Het recht grijpt op een aantal manieren in op de rechtsverhoudingen binnen de pensioendriehoek.⁷⁷ Gedacht kan bijvoorbeeld worden aan de aanvullende of derogerende werking van de redelijkheid en billijkheid⁷⁸,

74 Zie G. Boender, L. Bovenberg, e.a., Gedeelde uitgangspunten en dilemma's bij het ontwerp van nieuwe pensioencontracten en het bijbehorende FTK, *Netspar occasional papers*, 12 september 2013 p. 4.

75 M. Heemskerk, R.H. Maatman, B. Werker, *Heldere en harde pensioenrechten onder een PPR*, *Netspar design paper*, nr. 46.

76 In mindere mate geldt dit ook voor *heldere* propriëteit, omdat afspraken naar hun aard nooit duidelijk zijn, maar altijd uitleg en interpretatie behoeven.

77 Deelnemer-werkgever-pensioenuitvoerder.

78 Art. 6:248 BW.

onvoorziene omstandigheden⁷⁹ of strijd met de openbare orde of goede zeden.⁸⁰ De ruimte ontbreekt om deze figuren uitgebreid te behandelen. Voor hier volstaat de kennisgeving dat volledig *harde* rechten een juridische onmogelijkheid zijn omdat het recht een wijziging van gemaakte afspraken ten gevolg kan hebben. Slechts in bijzondere gevallen zal het recht gemaakte afspraken wijzigen. Het adagium is *pacta sunt servanda*: afspraken moeten worden nagekomen.

5.2.3 Tussenconclusie

Uit deze paragraaf is gebleken dat economische propriëteit afwijkt van de eigendomsbegrippen uit paragrafen 3, 4 en 5.2. De definities in die paragrafen betreffen steeds een rechtsobject: een vordering. Dit is anders bij economische propriëteit, die ziet op de risicoallocatie.

79 Art. 6:258 BW.

80 Art. 3:40 BW.

6. Eigendom van pensioen

6.1 Eigendomsbegrippen: een vervlochten resumé

In dit paper zijn de eigendomsbegrippen uit het BW, het EVRM en het Handvest en de begrippen economische eigendom en economische propriëteit besproken. In deze paragraaf zet ik het onderlinge verband tussen deze definities uiteen.

1. **Art. 5:1 BW.** Geen betekenis voor *eigendom van pensioen*. Wel kan het onderdeel zijn van het pensioenfondsvermogen.
2. **EVRM en Handvest.** In hoge mate relevant. Onder de possession-definitie vallen voorwaardelijke vorderingen, dus ook de *pensioenvordering*.
3. **Economische eigendom.** Juridische aanduiding van de feitelijk economische situatie dat de hoogte van het pensioenfondsvermogen zich manifesteert in de pensioenaanspraak.
4. **Economische propriëteit.** Aanduiding van risicoallocatie.

Naast de eigendomsbegrippen zijn ook elementen van deze begrippen besproken.

1. **De pensioenvordering.** De pensioenaanspraak, inclusief indexatie en korting daarvan.⁸¹
2. **Het pensioenfondsvermogen.** Het vermogen waarvan het pensioenfonds de juridisch rechthebbende is.
3. **Financiële criteria uit wet- en regelgeving.** Financiële eisen uit – bijvoorbeeld – de IORP-II richtlijn of het financieel toetsingskader waaraan het pensioenfonds moet voldoen. Grijpen onder meer in op de mogelijkheid tot korten en indexeren

6.1.1 De pensioenvordering

De *pensioenvordering*. Deze vordering tot betaling van ouderdomspensioenuitkering inclusief korting en indexatie daarvan. Deze vordering is in rechte afdwingbaar. In paragraaf 1.2 heb ik de *pensioenvordering* als uitgangspunt genomen voor de definitie van *eigendom van pensioen*. Uit de paragrafen over de eigendomsbegrippen uit het EVRM en Handvest hebben we geconcludeerd dat de *pensioenvordering* in de zin van EVRM en Handvest een possession is. Door de mogelijkheid tot korting en indexatie is de deelnemer economisch eigenaar van het pensioenfondsvermogen.

81 Zie paragraaf 1.2.1.

6.1.2 De relatie met financiële criteria uit wet- en regelgeving

De mogelijkheid tot korting en indexatie staan niet op zichzelf, maar worden ingevuld door financiële criteria uit wet- of regelgeving⁸²; voordat tot korting of indexatie besloten mag worden, moet aan een aantal voorwaarden voldaan zijn. Een bepaalde dekkingsgraad is hiervan de belangrijkste voorwaarde. Hieronder werk ik dit uit aan de hand van een gestileerd voorbeeld.

Laten we eens kijken naar de mogelijkheid tot korten. De wet- en regelgeving schrijft hierover voor dat bij dekkingsgraad 'X' mag worden gekort. De eis dat pas bij dekkingsgraad X mag worden gekort, is een criterium uit wet- en regelgeving dat de kortingsmogelijkheid direct invult. Wanneer wet- en regelgeving wijzigt – zodat niet bij dekkingsgraad X maar bij dekkingsgraad Y gekort mag worden – is evident sprake van wijziging van de kortingsmogelijkheid. Een minder zichtbare invulling is eveneens denkbaar.⁸³

Uit wet- en regelgeving volgen eisen waaraan een pensioenfonds moet voldoen. Denk aan de (berekenningsmethode van de) solvabiliteitsmarge, het voorgeschreven eigen vermogen, de financiering van technische voorzieningen of de te hanteren discontovoet. Hiermee wordt, door waardering van de activa en de pensioenverplichtingen, de dekkingsgraad berekend. Daarmee hebben deze criteria uit wet- en regelgeving – naast de dekkingsgraad *sec* – invloed op de kortingsmogelijkheid. Bij wijziging van deze berekeningsmethoden blijft de kortingsmogelijkheid op het oog inhoudelijk gelijk: 'korten mag bij dekkingsgraad X'. Het verband tussen de kortingsvoorwaarde en de financiële criteria is echter net zo zeer aanwezig. Wijzigingen in de criteria en berekenmethoden die leiden tot een verslechtering van de vermogenspositie van de individuele deelnemer, kunnen daarmee een inbreuk op de possession van de deelnemer betekenen.⁸⁴

Bovenstaande brengt in kaart hoe financiële criteria, via korting en indexatie, doorwerken op de pensioenvordering van de deelnemer. Anders geformuleerd: door korting en indexatie dient aan financiële criteria uit wet- of regelgeving te worden voldaan.⁸⁵ Welke financiële criteria gehanteerd worden en op welke manier deze gehaald dienen te worden, hangt af van de keuzes die gemaakt zijn bij het ontwerp van een pensioenstelsel. Hierboven ging het steeds om een verplicht gestelde

82 Waarvan het merendeel Europees is ingegeven, zie paragraaf 4.2.3.1.

83 Waarbij 'minder zichtbaar' is bedoeld vanuit deelnemersperspectief.

84 Zie paragraaf 3.2.1.

85 Niet in alle gevallen is het onderscheid tussen een voorwaarde en een financieel criterium goed te maken. Afhankelijk van hoe de voorwaarde in een concreet geval is geformuleerd komt aan dit onderscheid meer of minder belang toe.

DB-regeling. Betreft het een regeling met een ander karakter, dan zijn andere financiële criteria denkbaar. Zo brengt de keuze voor collectieve buffers andere financiële spelregels met zich mee dan een zuivere premiereregeling.

Een en ander heeft te maken met economische propriëteit. Dit behoeft uitleg. In paragraaf 5 heb ik geconcludeerd dat economische propriëteit een risicoallocatie inhoudt. Deze risicoallocatie ontstaat niet uit het niets. Doordat financiële criteria gehaald moeten worden, die – in geval van een DB-regeling door indexatie en korting – doorwerken in de aanspraken van deelnemers, komt een bepaalde risicoallocatie tot stand. Dit is sterk afhankelijk van de vraag hóe de regeling of het herstelplan in een concreet geval is vormgegeven. Andersom geldt dat als een bepaalde verdeling van economische propriëteit gewenst is, men financiële criteria en/of voorwaarden dient te ontwerpen die deze verdeling ten gevolg hebben. Dit zien we terug in het pensioendebat. Als nagedacht wordt over varianten van een nieuw pensioencontract, staat de verdeling van economische propriëteit vaak centraal. Hierbij moet vervolgens het juiste juridische kader worden ontworpen.⁸⁶

Samengevat betekent dit dat risicoallocatie allereerst wordt vormgegeven door de keuze voor een pensioensysteem waarbij principiële beslissingen gemaakt zijn, zoals 'wel of geen buffer'. Daarna is te bepalen welke financiële criteria er bij dit systeem wenselijk zijn. Ten slotte moet bepaald worden op welke manier dit dient door te werken in de individuele aanspraak van deelnemers. Dit samen brengt een bepaalde risicoallocatie teweeg. De economische propriëteit bepaalt daarmee in belangrijke mate hoe de *pensioenvordering* van de deelnemer is vormgegeven.

6.2 Tussenconclusie

Aan het begin van dit paper heb ik geanalyseerd hoe *eigendom van pensioen* in de literatuur wordt gebruikt.⁸⁷ Daarna heb ik vijf eigendomsbegrippen en hun elementen onderzocht.⁸⁸ In deze paragraaf zijn zij in onderling verband gebracht.

86 Zie paragraaf 7.1.

87 Vgl. paragraaf 1.2. Als aanduiding van vorderingen van de deelnemer op zijn pensioenuitvoerder. Als aanduiding van (een deel van) het fondsvermogen. Als aanduiding van de risicoallocatie binnen een pensioencontract.

88 De eigendomsdefinitie uit het Burgerlijk wetboek (1), de eigendomsdefinitie uit het EVRM (2), het Handvest (3) en het begrip economische eigendom (4). Daarnaast economische eigendomsrechten uit eerder Netspar-papers (5).

7. Een nieuw pensioencontract

Al enige tijd zijn er ontwikkelingen gaande die moeten leiden tot een nieuw pensioenstelsel. Zo heeft de SER verkenning gedaan, is de persoonlijke pensioenrekening (met collectieve risicodeling) (hierna: PPR) als nieuw pensioencontract in eerdere Netspar-papers uiteengezet en bevat het regeerakkoord een uitgebreide paragraaf over het nieuwe pensioenstelsel.⁸⁹ In dit paper ga ik niet alle onderzochte varianten uiteenzetten. Daarvoor verwijs ik naar bovenstaande papers en rapporten.

De contouren van een nieuw pensioencontract zijn zichtbaar. De exacte vormgeving van het nieuwe pensioencontract is nog ongewis. Een eigendomsanalyse – zoals voor het huidige contract samengevat in paragraaf 6 – is daarom in dit stadium van ontwikkeling nog niet mogelijk. Hiervoor zal eerst tot op zekere hoogte duidelijk moeten zijn welk juridisch geraamte het nieuwe stelsel met zich brengt. Daarom is het zinvol om enige aandachtspunten aan te stippen. Hierdoor kunnen wellicht de onduidelijkheden die aan dit paper ten grondslag liggen, voor het nieuwe contract worden voorkomen. Deze aandachtspunten zijn geenszins limitatief bedoeld.

7.1 Aandachtspunten voor een nieuw contract

7.1.1 *Economische structuur ≠ juridische structuur*

Een eerste aandachtspunt voor een nieuw contract is gelegen in de conclusie dat bij de ontwikkeling van een nieuw stelsel de focus nu voornamelijk op heldere economische propriëteit ligt.⁹⁰ Deze focus heeft ervoor gezorgd dat voornamelijk is nagedacht over de economische structuur van een nieuw stelsel. Dit brengt niet vanzelf met zich mee dat de juridische structuur of de juridische aanspraken (of: 'eigendom') ook duidelijk zijn.

In het Netspar-paper van Bovenberg en Nijman uit 2014 en in de SER-verkenning uit mei 2016 wordt de PPR uiteengezet. Grofweg ziet dit er als volgt uit: in de opbouwfase wordt deze persoonlijke pensioenrekening gevuld met inleg, biometrische en financiële rendementen. In de uitkeringsfase stopt de inleg, wordt de

89 Recent: SER, Persoonlijk pensioenvermogen met collectieve risicodeling, SER-Verkenning, mei 2016; L. Bovenberg, T. Nijman, Persoonlijke pensioenrekeningen met risicodeling, *NEA* nr. 56; M. Heemskerk, R.H. Maatman, B. Werker, Heldere en harde pensioenrechten onder een PPR, *Netspar design paper*, nr. 46.

90 Vgl. R.H. Maatman, 'Het FTK en de nationale pensioendialoog. Of: hoe alles met elkaar samenhangt', in: C. Ewijk e.a. (red.), *Pensioen 2020*, Deventer: Wolters Kluwer 2016, p. 31-33; L. Bovenberg, T. Nijman, 'Persoonlijke pensioenrekeningen met risicodeling', in: C. Ewijk e.a. (red.), *Pensioen 2020*, Deventer: Wolters Kluwer 2016, p. 283-290.

pensioenrekening gevuld met biometrische en financiële rendementen en wordt de pensioenuitkering aan de rekening onttrokken.⁹¹ Naast deze persoonlijke pensioenrekening zou mogelijk een collectieve buffer kunnen bestaan. In deze buffer zou het risico op onvoorziene veranderingen in levensverwachting en financiële schokken collectief kunnen worden gedeeld. Bovenberg en Nijman karakteriseren de persoonlijke pensioenrekening als volgt: *'Dit (de persoonlijke pensioenrekening, JT) (niet direct opeisbare) depot is eigendom van de individuele deelnemer en daarmee afgeschermd van de beleggingsrisico's die het pensioenfonds neemt ten behoeve van andere deelnemers.'*

Met deze structuur worden twee mogelijke suggesties gewekt:

- 1) dat sprake is van een tot het vermogen van de deelnemer behorende persoonlijke pensioenrekening
- 2) dat alle andere schuldeisers van de pensioenuitvoerder zich niet kunnen verhalen op de persoonlijke pensioenrekening van de deelnemer.

Beide suggesties stroken thans niet met de juridische werkelijkheid en zijn dus onjuist. Zo is de persoonlijke pensioenrekening geen onderdeel van het vermogen van de deelnemer, maar van de pensioenuitvoerder.⁹² Daarnaast brengen art. 3:276 BW alsook art. 123 PW mede dat het gehele vermogen van de pensioenuitvoerder openstaat voor verhaal door schuldeisers.⁹³ De suggestie van een persoonlijke pensioenrekening zou daarmee onjuiste verwachtingen bij deelnemers kunnen wekken. De administratieve scheiding in persoonlijke pensioenrekeningen brengt geen juridische scheiding voort.⁹⁴

Gelijk onder het huidige stelsel zal de deelnemer onder een PPR een vordering hebben op zijn pensioenuitvoerder. Deze vordering zal vanzelfsprekend een andere inhoud hebben dan onder de huidige DB-regelingen. Dit brengt mij op een meer specifiek aandachtspunt.

91 Waarbij is opgemerkt dat biometrische en financiële rendementen ook negatief kunnen zijn.

92 Deze geldt als juridisch rechthebbende.

93 Dit betreft dus niet slechts andere deelnemers, maar *alle* andere schuldeisers. Ook zij die voortkomen uit de bedrijfsvoering van de pensioenuitvoerder zoals (mogelijk) externe vermogensbeheerders, werknemers en de toezichthouder na het opleggen van een boete.

94 Tenzij daarvoor expliciet gekozen wordt, zie paragraaf 7.1.3.

7.1.2 Een duidelijke vordering

Het onderzoek van Bovenberg en Nijman brengt in kaart hoe de beleggingsfunctie, verzekeringsfunctie en risicodelingsfunctie samen met inleg en uitkering de hoogte van de persoonlijke pensioenrekening bepalen. De 'hoogte van de persoonlijke pensioenrekening' is juridisch te vertalen als: de hoogte van de vordering van de deelnemer jegens zijn pensioenuitvoerder. Om te voorkomen dat rechten onder een PPR weliswaar economisch helder, maar juridisch onduidelijk zijn, moet in wet- en regelgeving expliciet opgenomen worden wanneer en op welke wijze de hoogte van de vordering van de deelnemer op zijn pensioenuitvoerder wijzigt. Op die manier wordt vastgelegd hoe economische propriëteit doorwerkt in de individuele aanspraak.⁹⁵

Bij deze expliciete uitleg van de vordering van de deelnemer op de pensioenuitvoerder dient mijns inziens te worden aangesloten bij het algemeen vermogensrecht. Het BW bevat algemene regels ten aanzien van vorderingen. Pensioenwetgeving kan specifiekere regels bevatten. Om de juridische kwalificatie van de *pensioenvordering* onder een nieuw stelsel te verduidelijken zal afstemming moeten zijn tussen het algemeen vermogensrecht en het pensioenrecht. Op dit moment is dit onvoldoende het geval.⁹⁶ De wetgever moet – anders dan onder huidig recht – duidelijk maken welke regels van toepassing zijn op de vordering van de deelnemer op het fonds en of dit afwijkt van het algemeen vermogensrecht. Een duidelijkere regeling over de *pensioenvordering* betekent dat onder het nieuwe contract eenvoudiger kan worden vastgesteld of een latere wijziging van (de hoogte van) de vordering inbreuk maakt op de Europese eigendomsbescherming.⁹⁷ Eveneens vergemakkelijkt dit latere (collectieve) waardeoverdrachten, mits eveneens aandacht uitgaat naar de afstemming van algemeen vermogensrecht en de regeling omtrent (collectieve) waardeoverdracht.⁹⁸

7.1.3 Of toch: echt individuele pensioenpotjes?

Een andere benadering is ook mogelijk. Zo zouden de persoonlijke pensioenrekeningen individueel afgescheiden vermogens kunnen vormen.⁹⁹ Hiermee zou de juridische structuur meer stroken met de suggestie die uitgaat van een persoonlijke

95 Vgl. paragraaf 6.1.2.

96 Vgl. R.H. Maatman, 'Het pensioenfonds als vermogensbeheerder', Kluwer: Deventer 2004, p. 2; E. Lutjens, S. Kuiper, Pensioenwet en privaatrecht, NTBR 2008/10, paragraaf 6; M. Heemskerk, Afstemming tussen pensioenrecht en privaatrecht gewenst, *WPNR* 2018/7178.

97 Vgl. paragraaf 3.2.

98 Uitbreider over dit probleem: C.J. Groffen, R.H. Maatman, A. Steneker, Ringfencing, afgescheiden vermogen en het APF, *TPV* 2017/19, paragraaf 4.3.

99 Over afgescheiden vermogens in de context van het APF, zie: C.J. Groffen, R.H. Maatman, A. Steneker, Ringfencing, afgescheiden vermogen en het APF, *TPV* 2017/19.

pensioenrekening. Ook in geval van individueel afgescheiden vermogens is het mogelijk om de functies en werking van de PPR, zoals besproken in de vorige paragraaf, te realiseren. Als de persoonlijke pensioenrekening een afgescheiden vermogen vormt, staat dit vermogen niet open voor verhaal van andere schuldeisers dan de betreffende deelnemer. Hierdoor is bewerkstelligd dat de persoonlijke pensioenrekening slechts ter voldoening van de vordering van de betreffende deelnemer dient.¹⁰⁰ Mocht de pensioenuitvoerder andere schulden hebben, dan kunnen die niet ten laste van de persoonlijke pensioenrekening komen. Zo is bijvoorbeeld uitgesloten dat aansprakelijkheid wegens een schending van een zorgplicht de persoonlijke pensioenrekening van een deelnemer raakt.

In paragraaf 5.3.2 besprak ik dat volledig harde rechten een juridische onmogelijkheid zijn omdat het recht in sommige gevallen gemaakte afspraken wijzigt. Als echter gekozen zou worden voor individueel afgescheiden vermogens, zou zo een latere (onbedoelde) wijziging in de aanspraak van een deelnemer niet kunnen worden verhaald op de persoonlijke pensioenrekeningen van andere deelnemers. Op deze manier 'klik je juridisch vast' dat er geen andere (her)verdeling van pensioenvermogen plaatsheeft dan vooraf voorzien.

Deze paragraaf is niet bedoeld als pleidooi voor afgescheiden vermogens. Slechts is gewezen op een alternatieve benadering. Of individueel afgescheiden vermogens werkelijk een zinvolle toevoeging kunnen zijn voor de PPR moet verder onderzoek uitwijzen. Hierbij zouden dan in ieder geval het insolventierisico van de pensioenuitvoerder en de gevolgen voor een collectieve waardeoverdracht moeten worden meegenomen.

7.2 Duidelijkheid over eigendom: een makkelijkere transitie

Dit paper analyseert *eigendom van pensioen* onder het huidige contract. Daarnaast bevat het aandachtspunten voor duidelijk juridisch 'eigendom' in een nieuw pensioencontract. De transitie als zodanig staat niet centraal.¹⁰¹ Wel is er enige aandacht geweest voor de korting als mogelijke inbreuk op de Europese eigendomsbegrippen. Daarnaast is de analyse in dit paper ook in breder perspectief voor de transitie relevant.

¹⁰⁰ Hiermee wordt afgeweken van art. 3:276 BW alsook art. 123 PW, een wettelijke basis is voor deze benadering dus vereist. De ratio zou gelegen kunnen zijn in het gegeven dat de gelden niet afkomstig zijn uit het eigen vermogen van de pensioenuitvoerder en dat het belang dat met de afscheiding wordt nagestreefd niet bij de pensioenuitvoerder maar uitsluitend bij de deelnemer is gelegen. Vgl. Asser/Bartels & Van Mierlo 3-IV 2013/578.

¹⁰¹ Hierover is een en ander geschreven in M. Heemskerk e.a., Van uitkeringsovereenkomst naar PPR, *Netspar Design Paper*, nr. 76.

Met de aandachtspunten zoals geformuleerd in paragraaf 7.1 in het achterhoofd heeft de wetgever de mogelijkheid om van meet af aan duidelijkheid te verschaffen over 'eigendomsverhoudingen' onder een nieuw pensioencontract. Vooraf kan precies worden vastgesteld wat de juridische aanspraken van deelnemers onder een nieuw pensioencontract zullen zijn. Dit vergemakkelijkt een transitie. Een transitie zal de toets van art. 1 EP EVRM en art. 17 Handvest eerder doorstaan als duidelijk is wat de juridische kwalificatie van de 'nieuwe' aanspraken is. Onduidelijkheid hierover kan aanleiding zijn voor procedures. Eveneens is het eenvoudiger om vooraf in te schatten of er sprake kan zijn van een ongerechtvaardigde inbreuk. Dit omdat de proportionaliteit van een eventuele inbreuk door de transitie vooraf beter kan worden beoordeeld.

Eenzelfde beeld ontstaat bij de vraag hoe bestaande aanspraken 'omgezet' kunnen worden in aanspraken onder een nieuw contract. Voorliggende vraag is in hoeverre voor zo'n omzetting een wetswijziging nodig is of kan worden volstaan met het BW en de huidige PW. Als een wetswijziging nodig blijkt, zal de inhoud daarvan afhangen van het antwoord op de vraag hoe aanspraken onder een nieuw pensioencontract er precies uitzien. Hoe explicieter de wetgever de pensioenvordering onder een nieuw pensioencontract in het wetgevingsproces meeneemt, hoe kleiner de kans dat er juridische fouten sluipen in de omzetting van oude naar nieuwe rechten.

8. Conclusie

In de inleiding van dit paper is een tweeledige doelstelling geformuleerd. Ik begin met de doelstelling tot nader onderzoek naar de Europese bescherming van eigendom door het EVRM en het Handvest.

Uit dit paper volgt de conclusie dat korting of niet-indexatie geen inbreuk vormen op de possession van de deelnemer. Voorwaarde hier is dat korting en niet-indexatie van meet af aan gekoppeld zijn aan de pensioenvordering. Daarnaast blijkt dat de eigendomsbescherming uit het Handvest een meerwaarde kent boven het EVRM. Het Handvest is slechts op een concreet geval van toepassing als er sprake is van connexiteit. Voorzichtig heb ik geconcludeerd dat tussen Unierecht en pensioenrecht connexiteit bestaat. Ten aanzien van het Handvest ligt nog een duidelijke behoefte naar verder onderzoek: heeft art. 17 Handvest horizontale werking?

De tweede doelstelling was een analyse van *eigendom van pensioen*. In deze analyse zouden verschillende eigendomsdefinities in onderling verband worden geplaatst om te besluiten met aandachtspunten voor een nieuw pensioencontract.

Eigendom van pensioen laat zich het best kwalificeren als de pensioenaanspraak, inclusief korting en indexatie daarvan. Deze vordering heb ik de *pensioenvordering* genoemd. De *pensioenvordering* is een possession in de zin van de Europese eigendomsbegrippen. Daarnaast zorgen de mogelijkheid tot indexatie en korting ervoor dat de deelnemer economisch eigenaar is van het pensioenfondsvermogen. De keuze voor een bepaalde economische propriëteit bepaalt grotendeels de inhoud van de *pensioenvordering*. Het belangrijkste aandachtspunt voor een nieuw pensioencontract is het expliciteren van de *pensioenvordering* in wet- en regelgeving. Vastgelegd dient te worden hoe en wanneer de hoogte van deze vordering wijzigt. Toekomstige eigendomsdiscussies kunnen daarmee worden voorkomen.

Specifieke transitievraagstukken zijn in dit paper niet behandeld. Wel leveren juridisch duidelijke rechten onder een nieuw pensioencontract een eenvoudigere transitie op. Prozaïsch geformuleerd: als we weten waar we heen gaan, is het makkelijker er te komen.

OVERZICHT UITGAVEN IN DE DESIGN PAPER SERIE

<p>1 Naar een nieuw pensioencontract (2011)
Lans Bovenberg en Casper van Ewijk</p> <p>2 Langlevenrisico in collectieve pensioencontracten (2011)
Anja De Waegenaere, Alexander Paulis en Job Stigter</p> <p>3 Bouwstenen voor nieuwe pensioencontracten en uitdagingen voor het toezicht daarop (2011)
Theo Nijman en Lans Bovenberg</p> <p>4 European supervision of pension funds: purpose, scope and design (2011)
Niels Kortleve, Wilfried Mulder and Antoon Pelsser</p> <p>5 Regulating pensions: Why the European Union matters (2011)
Ton van den Brink, Hans van Meerten and Sybe de Vries</p> <p>6 The design of European supervision of pension funds (2012)
Dirk Broeders, Niels Kortleve, Antoon Pelsser and Jan-Willem Wijckmans</p> <p>7 Hoe gevoelig is de uittredeleeftijd voor veranderingen in het pensioenstelsel? (2012)
Didier Fouarge, Andries de Grip en Raymond Montizaan</p> <p>8 De inkomensverdeling en levensverwachting van ouderen (2012)
MARIKE Knoef, Rob Alessie en Adriaan Kalwij</p> <p>9 Marktconsistente waardering van zachte pensioenrechten (2012)
Theo Nijman en Bas Werker</p> <p>10 De RAM in het nieuwe pensioenakkoord (2012)
Frank de Jong en Peter Schotman</p> <p>11 The longevity risk of the Dutch Actuarial Association's projection model (2012)
Frederik Peters, Wilma Nusselder and Johan Mackenbach</p> | <p>12 Het koppelen van pensioenleeftijd en pensioenaanspraken aan de levensverwachting (2012)
Anja De Waegenaere, Bertrand Melenberg en Tim Boonen</p> <p>13 Impliciete en expliciete leeftijdsdifferentiatie in pensioencontracten (2013)
Roel Mehlkopf, Jan Bonenkamp, Casper van Ewijk, Harry ter Rele en Ed Westerhout</p> <p>14 Hoofdlijnen Pensioenakkoord, juridisch begrepen (2013)
Mark Heemskerk, Bas de Jong en René Maatman</p> <p>15 Different people, different choices: The influence of visual stimuli in communication on pension choice (2013)
Elisabeth Brügggen, Ingrid Rohde and Mijke van den Broeke</p> <p>16 Herverdeling door pensioenregelingen (2013)
Jan Bonenkamp, Wilma Nusselder, Johan Mackenbach, Frederik Peters en Harry ter Rele</p> <p>17 Guarantees and habit formation in pension schemes: A critical analysis of the floor-leverage rule (2013)
Frank de Jong and Yang Zhou</p> <p>18 The holistic balance sheet as a building block in pension fund supervision (2013)
Erwin Fransen, Niels Kortleve, Hans Schumacher, Hans Staring and Jan-Willem Wijckmans</p> <p>19 Collective pension schemes and individual choice (2013)
Jules van Binsbergen, Dirk Broeders, Myrthe de Jong and Ralph Koijen</p> <p>20 Building a distribution builder: Design considerations for financial investment and pension decisions (2013)
Bas Donkers, Carlos Lourenço, Daniel Goldstein and Benedict Dellaert</p> |
|--|--|

- 21 Escalerende garantietoezeggingen: een alternatief voor het StAr RAM-contract (2013)
Servaas van Bilsen, Roger Laeven en Theo Nijman
- 22 A reporting standard for defined contribution pension plans (2013)
Kees de Vaan, Daniele Fano, Herialt Mens and Giovanna Nicodano
- 23 Op naar actieve pensioenconsumenten: Inhoudelijke kenmerken en randvoorwaarden van effectieve pensioencommunicatie (2013)
Niels Kortleve, Guido Verbaal en Charlotte Kuiper
- 24 Naar een nieuw deelnemergericht UPO (2013)
Charlotte Kuiper, Arthur van Soest en Cees Dert
- 25 Measuring retirement savings adequacy; developing a multi-pillar approach in the Netherlands (2013)
Marika Knoef, Jim Been, Rob Alessie, Koen Caminada, Kees Goudswaard, and Adriaan Kalwij
- 26 Illiquiditeit voor pensioenfondsen en verzekeraars: Rendement versus risico (2014)
Joost Driessen
- 27 De doorsneesystematiek in aanvullende pensioenregelingen: effecten, alternatieven en transitiepaden (2014)
Jan Bonenkamp, RYanne Cox en Marcel Lever
- 28 EIOPA: bevoegdheden en rechtsbescherming (2014)
Ivor Witte
- 29 Een institutionele beleggersblik op de Nederlandse woningmarkt (2013)
Dirk Brounen en Ronald Mahieu
- 30 Verzekeraar en het reële pensioencontract (2014)
Jolanda van den Brink, Erik Lutjens en Ivor Witte
- 31 Pensioen, consumptiebehoeften en ouderenzorg (2014)
Marika Knoef, Arjen Hussem, Arjan Soede en Jochem de Bresser
- 32 Habit formation: implications for pension plans (2014)
Frank de Jong and Yang Zhou
- 33 Het Algemeen pensioenfonds en de taakafbakening (2014)
Ivor Witte
- 34 Intergenerational Risk Trading (2014)
Jiajia Cui and Eduard Ponds
- 35 Beëindiging van de doorsneesystematiek: juridisch navigeren naar alternatieven (2015)
Dick Boeijen, Mark Heemskerk en René Maatman
- 36 Purchasing an annuity: now or later? The role of interest rates (2015)
Thijs Markwat, Roderick Molenaar and Juan Carlos Rodriguez
- 37 Entrepreneurs without wealth? An overview of their portfolio using different data sources for the Netherlands (2015)
Mauro Mastrogiacomo, Yue Li and Rik Dillingh
- 38 The psychology and economics of reverse mortgage attitudes. Evidence from the Netherlands (2015)
Rik Dillingh, Henriëtte Prast, Mariacristina Rossi and Cesira Urzì Brancati
- 39 Keuzevrijheid in de uittreedleeftijd (2015)
Arthur van Soest
- 40 Afschaffing doorsneesystematiek: verkenning van varianten (2015)
Jan Bonenkamp en Marcel Lever
- 41 Nederlandse pensioenopbouw in internationaal perspectief (2015)
Marika Knoef, Kees Goudswaard, Jim Been en Koen Caminada
- 42 Intergenerationele risicodeling in collectieve en individuele pensioencontracten (2015)
Jan Bonenkamp, Peter Broer en Ed Westerhout
- 43 Inflation Experiences of Retirees (2015)
Adriaan Kalwij, Rob Alessie, Jonathan Gardner and Ashik Anwar Ali
- 44 Financial fairness and conditional indexation (2015)
Torsten Kleinow and Hans Schumacher

- 45 Lessons from the Swedish occupational pension system (2015)
Lans Bovenberg, RYanne Cox and Stefan Lundbergh
- 46 Heldere en harde pensioenrechten onder een PPR (2016)
Mark Heemskerk, René Maatman en Bas Werker
- 47 Segmentation of pension plan participants: Identifying dimensions of heterogeneity (2016)
Wiebke Eberhardt, Elisabeth Brügggen, Thomas Post and Chantal Hoet
- 48 How do people spend their time before and after retirement? (2016)
Johannes Binswanger
- 49 Naar een nieuwe aanpak voor risico-profielmeting voor deelnemers in pensioenregelingen (2016)
Benedict Dellaert, Bas Donkers, Marc Turlings, Tom Steenkamp en Ed Vermeulen
- 50 Individueel defined contribution in de uitkeringsfase (2016)
Tom Steenkamp
- 51 Wat vinden en verwachten Nederlanders van het pensioen? (2016)
Arthur van Soest
- 52 Do life expectancy projections need to account for the impact of smoking? (2016)
Frederik Peters, Johan Mackenbach en Wilma Nusselder
- 53 Effecten van gelaagdheid in pensioen-documenten: een gebruikersstudie (2016)
Louise Nell, Leo Lentz en Henk Pander Maat
- 54 Term Structures with Converging Forward Rates (2016)
Michel Vellekoop and Jan de Kort
- 55 Participation and choice in funded pension plans (2016)
Manuel García-Huitrón and Eduard Ponds
- 56 Interest rate models for pension and insurance regulation (2016)
Dirk Broeders, Frank de Jong and Peter Schotman
- 57 An evaluation of the nFTK (2016)
Lei Shu, Bertrand Melenberg and Hans Schumacher
- 58 Pensioenen en inkomensongelijkheid onder ouderen in Europa (2016)
Koen Caminada, Kees Goudswaard, Jim Been en Marike Knoef
- 59 Towards a practical and scientifically sound tool for measuring time and risk preferences in pension savings decisions (2016)
Jan Potters, Arno Riedl and Paul Smeets
- 60 Save more or retire later? Retirement planning heterogeneity and perceptions of savings adequacy and income constraints (2016)
Ron van Schie, Benedict Dellaert and Bas Donkers
- 61 Uitstroom van oudere werknemers bij overheid en onderwijs. Selectie uit de poort (2016)
Frank Cörvers en Janneke Wilschut
- 62 Pension risk preferences. A personalized elicitation method and its impact on asset allocation (2016)
Gosse Alserda, Benedict Dellaert, Laurens Swinkels and Fieke van der Lecq
- 63 Market-consistent valuation of pension liabilities (2016)
Antoon Pelsser, Ahmad Salahnejhad and Ramon van den Akker
- 64 Will we repay our debts before retirement? Or did we already, but nobody noticed? (2016)
Mauro Mastrogiacomo
- 65 Effectieve ondersteuning van zelfmanagement voor de consument (2016)
Peter Lapperre, Alwin Oerlemans en Benedict Dellaert
- 66 Risk sharing rules for longevity risk: impact and wealth transfers (2017)
Anja De Waegenaere, Bertrand Melenberg and Thijs Markwat
- 67 Heterogeniteit in doorsnee-problematiek. Hoe pakt de transitie naar degressieve opbouw uit voor verschillende pensioenfondsen? (2017)
Loes Frehen, Wouter van Wel, Casper van Ewijk, Johan Bonekamp, Joost van Valkengoed en Dick Boeijen

- 68 De toereikendheid van pensioenopbouw na de crisis en pensioenhervormingen (2017)
Marieke Knoef, Jim Been, Koen Caminada, Kees Goudswaard en Jason Rhuggenaath
- 69 De combinatie van betaald en onbetaald werk in de jaren voor pensioen (2017)
Marleen Damman en Hanna van Solinge
- 70 Default life-cycles for retirement savings (2017)
Anna Grebenchtchikova, Roderick Molenaar, Peter Schotman en Bas Werker
- 71 Welke keuzemogelijkheden zijn wenselijk vanuit het perspectief van de deelnemer? (2017)
Casper van Ewijk, Roel Mehlkopf, Sara van den Bleeken en Chantal Hoet
- 72 Activating pension plan participants: investment and assurance frames (2017)
Wiebke Eberhardt, Elisabeth Brügggen, Thomas Post en Chantal Hoet
- 73 Zerotopia – bounded and unbounded pension adventures (2017)
Samuel Sender
- 74 Keuzemogelijkheden en maatwerk binnen pensioenregelingen (2017)
Saskia Bakels, Agnes Joseph, Niels Kortleve en Theo Nijman
- 75 Polderen over het pensioenstelsel. Het debat tussen de sociale partners en de overheid over de oudedagvoorzieningen in Nederland, 1945–2000 (2017)
Paul Brusse
- 76 Van uitkeringsovereenkomst naar PPR (2017)
Mark Heemskerck, Kees Kamminga, René Maatman en Bas Werker
- 77 Pensioenresultaat bij degressieve opbouw en progressieve premie (2017)
Marcel Lever en Sander Muns
- 78 Bestedingsbehoeften bij een afnemende gezondheid na pensionering (2017)
Lieke Kools en Marieke Knoef
- 79 Model Risk in the Pricing of Reverse Mortgage Products (2017)
Anja De Waegenaere, Bertrand Melenberg, Hans Schumacher, Lei Shu and Lieke Werner
- 80 Expected Shortfall voor toezicht op verzekeraars: is het relevant? (2017)
Tim Boonen
- 81 The Effect of the Assumed Interest Rate and Smoothing on Variable Annuities (2017)
Anne G. Balter and Bas J.M. Werker
- 82 Consumer acceptance of online pension investment advice (2017)
Benedict Dellaert, Bas Donkers and Carlos Lourenço
- 83 Individualized life-cycle investing (2017)
Gréta Oleár, Frank de Jong and Ingmar Minderhoud
- 84 The value and risk of intergenerational risk sharing (2017)
Bas Werker
- 85 Pensioenwensen voor en na de crisis (2017)
Jochem de Bresser, Marieke Knoef en Lieke Kools
- 86 Welke vaste dalingen en welk beleggingsbeleid passen bij gewenste uitkeringsprofielen in verbeterde premieregelingen? (2017)
Johan Bonekamp, Lans Bovenberg, Theo Nijman en Bas Werker
- 87 Inkomens- en vermogensafhankelijke eigen bijdragen in de langdurige ouderenzorg: een levensloopperspectief (2017)
Arjen Hussem, Harry ter Rele en Bram Wouterse
- 88 Creating good choice environments – Insights from research and industry practice (2017)
Elisabeth Brügggen, Thomas Post and Kimberley van der Heijden
- 89 Two decades of working beyond age 65 in the Netherlands. Health trends and changes in socio-economic and work factors to determine the feasibility of extending working lives beyond age 65 (2017)
Dorly Deeg, Maaïke van der Noordt and Suzan van der Pas

- 90 Cardiovascular disease in older workers. How can workforce participation be maintained in light of changes over time in determinants of cardiovascular disease? (2017)
Dorly Deeg, E. Burgers and Maaïke van der Noordt
- 91 Zicht op zzp-pensioen (2017)
Wim Zwinkels, Marika Knoef, Jim Been, Koen Caminada en Kees Goudswaard
- 92 Return, risk, and the preferred mix of PAYG and funded pensions (2017)
Marcel Lever, Thomas Michielsen and Sander Muns
- 93 Life events and participant engagement in pension plans (2017)
Matthew Blakstad, Elisabeth Brüggén and Thomas Post
- 94 Parttime pensioneren en de arbeidsparticipatie (2017)
Raymond Montizaan
- 95 Keuzevrijheid in pensioen: ons brein wil niet kiezen, maar wel gekozen hebben (2018)
Walter Limpens en Joyce Vonken
- 96 Employability after age 65? Trends over 23 years in life expectancy in good and in poor physical and cognitive health of 65-74-year-olds in the Netherlands (2018)
Dorly Deeg, Maaïke van der Noordt, Emiel Hoogendijk, Hannie Comijs and Martijn Huisman
- 97 Loslaten van de verplichte pensioenleeftijd en het organisatieklimaat rondom langer doorwerken (2018)
Jaap Oude Mulders, Kèné Henkens en Harry van Dalen
- 98 Overgangseffecten bij introductie degressieve opbouw (2018)
Bas Werker
- 99 You're invited – RSVP! The role of tailoring in incentivising people to delve into their pension situation (2018)
Milena Dinkova, Sanne Elling, Adriaan Kalwij en Leo Lentz
- 100 Geleidelijke uittreding en de rol van deeltijdpensioen (2018)
Jonneke Bolhaar en Daniël van Vuuren
- 101 Naar een model voor pensioencommunicatie (2018)
Leo Lentz, Louise Nell en Henk Pander Maat
- 102 Tien jaar UPO. Een terugblik en vooruitblik op inhoud, doelen en effectiviteit (2018)
Sanne Elling en Leo Lentz
- 103 Health and household expenditures (2018)
Raun van Ooijen, Jochem de Bresser en Marika Knoef
- 104 Keuzevrijheid in de uitkeringsfase: internationale ervaringen (2018)
Marcel Lever, Eduard Ponds, Rik Dillingh en Ralph Stevens
- 105 The move towards riskier pension products in the world's best pension systems (2018)
Anne G. Balter, Malene Kallestrup-Lamb and Jesper Rangvid
- 106 Life Cycle Option Value: The value of consumer flexibility in planning for retirement (2018)
Sonja Wendel, Benedict Dellaert and Bas Donkers
- 107 Naar een duidelijk eigendomsbegrip (2018)
Jop Tangelder

Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement

Dit is een uitgave van:
Netspar
Telefoon 013 466 2109
E-mail info@netspar.nl
www.netspar.nl

September 2018